

TOPONÍMIA DE LA RIBAGORÇA. CRÒNICA D'UN PROJECTE

Jesús VÁZQUEZ
Universidad de Zaragoza
Xavier TERRADO
Universitat de Lleida
Glòria FRANCINO
Associació d' Amics d'Alaó Sopeira
Jesús MARTÍN DE LAS PUEBLAS
IES Airén, Tomelloso
Carlos RIZOS
Universitat de Lleida
Moisés SELFA
Universitat de Lleida

BREU NOTÍCIA HISTÒRICA¹

Aquest projecte es va començar a dissenyar a finals dels anys 70 del segle passat. La primera pedra va ser un fitxer de toponímia de la Ribagorça que el doctor Francisco Marsá va encarregar a qui aleshores era el seu ajudant de càtedra, Xavier Terrado. El professor Enric Moreu-Rei va assabentar-se d'aquest treball i en va donar notícia en un d'aquells fulls ciclostilats que van acabar per convertir-se en el *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*. En la dècada següent Joan Coromines va associar en Xavier Terrado a l'obra de l'*Onomasticon Cataloniae* i li va encomanar la revisió de les cèdules que contenien la informació toponímica de la zona del Pirineu. També va deixar en les seves mans les comprovacions sobre el terreny, l'aportació de noves dades documentals i fins i tot la redacció d'un bon nombre d'articles. Un cop finalitzat el compromís amb l'*Onomasticon*, Xavier Terrado va decidir d'aprofundir en l'estudi del territori ribagorçà

1. Les institucions que han finançat aquest projecte o hi han col·laborat d'alguna manera són les següents: Ministerio de Educación y Cultura (PS94-0208), Ministerio de Ciencia y Tecnología (BFF2000-1289), Generalitat de Catalunya (Departament de la Presidència), Gobierno de Aragón (Departamento de Educación, Cultura y Deporte), Universitat de Lleida, Instituto de Estudios Altoaragoneses, Diputació d'Osca, Ajuntament de Montanui, Consell Comarcal de l'Alta Ribagorça, Ajuntament de Vilaller, Ajuntament del Pont de Suert, Ajuntament de la Vall de Boí, Ajuntament de Monesma i Queixigar.

i va proposar al professor Jesús Vázquez Obrador, expert aragonès de la Universitat de Saragossa, de codirigir un equip i un projecte. L'objectiu era la recopilació i l'estudi de tota la toponímia de l'antic comtat de Ribagorça. La presència de dues llengües en el mateix territori feia imprescindible aquesta col·laboració. Ben aviat es van associar a ells alguns joves investigadors i investigadores. Els noms de tots ells són aquests: Ana Bordas, Amàlia Ensenyat, Pere Estany, María Asunción Hidalgo, Carles Feixa, Carme Feixa, Glòria Francino, Jesús Martín de las Puebas, Rosa Noray, Joan Ramon Piqué, Encarna Porras, Carlos Rizos, Maria Cristina Rourera, Moisès Selfa i Judit Tarragó. El nucli estable del projecte va estar format per aquells que signen aquest article: Jesús Vázquez, Xavier Terrado, Glòria Francino, Jesús Martín de las Puebas, Carlos Rizos i Moisès Selfa. Alguns treballs van constituir la tesi doctoral dels seus autors. Els resultats de la recerca es van donar a conèixer a través de comunicacions i ponències a congressos, d'articles en revistes especialitzades i de llibres. Amb la finalitat d'arribar a un ampli ventall de lectors es va decidir de publicar els materials en forma de monografies municipals en paper. Fins aquest moment han estat publicades 35 monografies. Tres d'aquestes, redactades en català, estan dedicades als tres municipis d'administració catalana: Vilaller, el Pont de Suert i la Vall de Boí. Els altres 32 pertanyen a la part d'administració aragonesa. Un d'aquests, Estadilla, està agregat avui al que s'anomena Somontano de Barbastro. Els altres mantenen la seva adscripció a l'anomenada Ribagorça. Per completar la col·lecció de monografies caldrà redactar les dels quatre municipis restants: Tolba, Castigaleu, Les Paüls i el que avui duu el nom d'Isàvena o Isábena (Roda i les seves rodalies). Bona part dels materials estan ja replegats i és qüestió de temps que es pugui posar la pedra clau de la volta.

L'edifici que estem construint s'ha aixecat amb l'ajut de tres eines: 1) la filologia de camp, amb el recull in situ del nom i de la seva fixació geogràfica, 2) la filologia documental i 3) la ciència lingüística.

FONAMENTS DEL PROJECTE

1) La filologia de camp

Seguint el mestratge de Joan Coromines, hem fet en primer lloc i sobretot filologia de camp. Ha estat una feina pacient, amorosament lligada a la terra, al poble, a la llengua que expressa alhora el terror i la gent. Hem acceptat com alasset la saviesa dels nostres informadors, avesats a trescar per gleves i garrotxes. Els hem acompanyat pels assegadors, muntanya amunt, darrere del bestiar. Els hem escoltat amb avidesa quan ens mostren les bones plantes i les herbes dolentes, quan ens deien els seus noms i els noms dels llocs on les veiem créixer. Això ens ha permès rescatar de l'oblit una munió de noms que han perviscut en la memòria de les persones. Moltes han tornat ja a la terra de la qual van sortir, però ara perviuran també gràcies al record dels noms que ens han llegat.

Partint sempre de l'estudi de camp, hem procurat localitzar amb exactitud els llocs, conèixer-los de prop i assenyalar-ne les característiques diferenciadores. El topònim, en-

demés de posseir un significat, té un referent geogràfic que constitueix la seva raó de ser. Hem procurat observar la morfologia dels llocs, la seva relació amb les plantes, els animals o els éssers humans que els han habitat, hem aixecat acta de la petja que tots ells hi hagin deixat. Endemés, hem tingut cura de fixar objectivament aquests llocs, indicant-ne l'extensió aproximada i la localització expressada en coordenades UTM.

2) La filologia documental

Si la filologia de camp ens permet de copsar l'actualitat del nom, la seva dimensió propera, d'ara i aquí, la filologia documental dona profunditat al topònim, a la seva evolució i les condicions del seu desenvolupament. Hem acudit a les riques fonts documentals ja publicades i també a les inèdites que es troben en els arxius al nostre abast. Entre les fonts publicades cal esmentar el *Cartoral d'Alaó*, molt ben treballat i buidat exhaustivament per Glòria Francino. També hem tingut en compte les col·leccions documentals de Sant Pere de Tabernas, de Santa Maria d'Ovarra i de San Victorián de Sobrarbe, despullades per Moisès Selfa. No hem oblidat els cartorals de Sant Vicent de Roda i de Santa Maria de Lavaix. I hem acudit assíduament a obres ja clàssiques com les *Noticias y documentos históricos del condado de Ribagorza*, de Manuel Serrano y Sanz, l'*Estudio histórico-lingüístico del antiguo condado de Ribagorza*, del lleidatà Lluís Rubio Garcia, o la *Catalunya Carolíngia*, de Ramon d'Abadal i Vinyals.

Si l'atenció a les fonts ja conegudes ha estat molt curosa, potser encara hem vessat més energies en la localització i aprofitament de fonts inèdites. Es trobava inèdit el llibre *Lucero* de Benasc fins que el van publicar l'any 1999 els nostres investigadors Jesús Martín de las Puebas i María Asunción Hidalgo, amb el títol: *El Lucero de Benasque. Edición y estudio lingüístico*. Malgrat que no sigui obra d'un membre de l'equip, cal esmentar aquí la *Colección documental de Graus (1050-1450)*, editada per Jorge Mur Laencuentra (2003), que ens ha estat de gran utilitat als investigadors del projecte. Les tesis de doctorat de Moisès Selfa, Carlos Rizos i Jesús Martín de las Puebas donen fe del treball de documentació medieval i moderna dut a terme. Alguns dels resultats d'aquesta tasca han estat donats a conèixer en revistes com *Alazet* o *Argensola*. Una mostra n'és un article en col·laboració de Jesús Martín, Moisès Selfa i Xavier Terrado: «Las Décimas de Castejón de Sos. ¿Vestigios del primitivo romance ribagorzano?» (*Alazet*, 12 [2000]), on es fa l'edició i l'estudi d'un text sobre pergami dels primers anys del segle xi, conservat a l'Arxiu Capitular de Lleida. Precisament aquest arxiu, on hi ha la documentació de l'antic bisbat de Roda, és potser el que més dades inèdites ens ha proveït. S'hi troba de tot: pergamins del segle xi en llatí i lletra carolina, algun protocol del xiv en aragonès, abundant documentació notarial en català del segle xv en paper, protocols en castellà de la segona meitat del xvi, com els del notari Juan de Arpagón, o de la primera meitat del xvii, signats per Pedro Guart. Hem acudit també a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i a l'Arxiu Històric Nacional. Menció apart mereix l'Archivo Histórico Provincial de Huesca, en el qual hem aprofitat abastament la documentació cadastral del segle xix coneguda com els "amillaramientos", impostos sobre la propietat urbana, pecuària i rústica. La menció de noms de finques i partides resulta molt útil per a la documentació toponímica. Puntualment s'han visitat altres arxius: el del monestir de Montserrat, els municipals de Roda d'Isàvena, de Graus o d'Areny, els diocesans de Barbastre, Lleida i la Seu d'Urgell.

3) La ciència lingüística

Amb l'estudi lingüístic hem volgut esbrinar el significat originari de cada nom, la seva motivació (allò que Moreu-Rey anomenava "etiologia") i també les raons de la morfologia i de la forma fònica que presenta. Això ha estat possible gràcies al coneixement de les lleis fonètiques i de les lleis de creació leximòrfica que investigadors com Joan Coromines i d'altres han anat descrivint al llarg del segle xx. L'aplicació dels mètodes de la lingüística dona una certa garantia a les interpretacions.

Una primera constatació ha estat que la fesomia lingüística de la Ribagorça és molt variada. Allò que veiem a la part baixa de les riberes del riu Éssera pot ser diferent del que trobem a l'alta vall de Benasc. Entre la conca de l'Éssera i la de l'Isàvena hi ha diferències remarcables. I també són manifestes les divergències entre la zona de Roda i la d'Areny, ben propera, però ja en la conca de la Noguera Ribagorçana. La consciència d'aquesta realitat ens ha estat una bona guia a l'hora de treballar en toponímia. No ens ha estranyat que en un territori sense diftongació de vocals tòniques apareguessin topònims com *Castieso*, al costat d'altres amb la forma *Castell*. Tampoc ens ha sorprès l'existència de variants generacionals i socials més modernes, com la que té la forma administrativa i cartogràfica del muntanyam anomenat *El Cottiella*, que coexisteix amb la variant més conservadora emprada pels pastors: *La Cotiasa*. La variació geogràfica i social és una realitat no solament en els noms comuns, també ho és en els anomenats noms propis, de persona o de lloc.

Una segona constatació ha estat que la toponímia no sempre reflecteix la llengua parlada en l'actualitat. Hi ha noms creats en època recent, segons les lleis vigents en la llengua, però també hi ha noms creats en èpoques remotes i que mantenen la forma de l'època de creació. Aquesta evidència ens introdueix en la dimensió històrica i diacrònica de l'onomàstica. Difícilment podríem interpretar un nom com el de la casa de *Estorianz*, en el municipi de Capella, si l'amic Jesús Vázquez no ens hagués aclarit que els trets característics que hi veiem estan tots documentats en aragonès: article masculí plural *Es-*, reducció de la bategant múltiple a simple, diftongació /ia/ de la vocal oberta llatina, transformació del final /ts/, interpretable com una marca de plural. Si ens haguéssim enfrontat al nom partint de la realitat sincrònica de les llengües properes, el castellà i el català, haguéssim tingut molt difícil de saber que darrere d'aquest topònim s'hi troba un nom que avui expressaríem amb el castellà *los torrentes* i amb el català *els torrents*.

Tot això ens ha dut, si no a una certesa, al menys a una sospita: que els antics parlars romànics de la Ribagorça podien ostentar una personalitat pròpia, que solament podrem comprendre amb una mirada immanent, que no els contempli per relació al que ara concebem com aragonès, castellà o català. Si en alguna de les nostres publicacions hem usat l'expressió "ribagorçà antic" ha estat després de considerar aquest panorama lingüístic primigeni, que ens és fonamental per explicar les peculiaritats dels parlars ribagorçans actuals.

RESULTATS DEL PROJECTE

Els resultats del projecte han estat els següents: a) la formació d'investigadors, alguns dels quals hi han realitzat la seva tesi de doctorat, b) el recull de noms de lloc orals que d'altra manera haguessin desaparegut sense que en quedés constància, c) la col·laboració amb les administracions locals o generals en la normalització dels noms, d) la col·laboració amb instituts de recerca fonamental, com l'Institut Cartogràfic de Catalunya, o amb empreses de difusió cultural, com Editorial Alpina o Editorial Milenio, e) la publicació de llibres i articles científics.

1. Tesis doctorals llegides

SELFA SASTRE, MOISÉS (2000): *Toponimia del Valle Medio del Ésera. Estudio lingüístico y cartografía*. Lleida: (Tesi dirigida pel Dr. Xavier Terrado i Pablo). Lleida: Universitat de Lleida.

RIZOS JIMÉNEZ, Carlos Ángel (2001): *Toponimia de la Baja Ribagorza Occidental* (Tesi dirigida pel Dr. Jesús Vázquez Obrador). Lleida: Universitat de Lleida.

MARTÍN DE LAS PUEBLAS, Jesús (2002): *Toponimia del Valle de Benasque*. (Tesi dirigida pel Dr. Xavier Terrado i Pablo). Lleida: Universitat de Lleida.

2. Alguns dels llibres i articles científics publicats

TERRADO, JAVIER (1992): *Toponímia de Betesa*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.

FRANCINO PINASA, Glòria (1996): «Sobre la toponímia de Alaón». *Alazet. Revista de Filologia*, 8, p. 105-140.

TERRADO, Javier (ed.) (1998): *Toponimia, más allá de las fronteras lingüísticas: Studia Toponymica in Memoriam Joan Coromines et Alfonso Irigoyen oblata (actes del col·loqui «Toponímia: Més enllà de les fronteres lingüístiques», Lleida, 7-9 maig 1996)*. Lleida: Universitat de Lleida.

TERRADO Pablo, Javier (1999): *Metodología de la investigación en toponimia*. Zaragoza: INO Ediciones.

RIZOS JIMÉNEZ, Carlos Ángel (1999): «Espiguelo por la toponímia mayor del valle Medio e Inferior de Ésera (Huesca)», *Sintagma. Revista de Lingüística*, 8, p. 19-39.

RIZOS JIMÉNEZ, Carlos Ángel (1999): «Nombres de aldea en la Baja Ribagorza occidental: estudio histórico-lingüístico», *Alazet. Revista de Filología*, 11, p. 47-72.

MARTÍN DE LAS PUEBLAS, Jesús / HIDALGO ARELLANO, María Asunción (1999): *El libro Lucero de Benasque*. Zaragoza: Gobierno de Aragón.

SELFA SASTRE, M. (1999): «Toponímia documental del valle medio del Ésera, IV: el término municipal de Seira (Huesca)», *Alazet: Revista de filología*, 11, p. 137-152.

SELFA SASTRE, M. (2000): «Toponímia de origen euskérico en Ribagorza: el Valle Medio del Ésera (Huesca) », *Fontes Linguae Vasconum. Studia et Documenta*, 84, p. 289-300.

VÁZQUEZ OBRADOR, Jesús (2001): «Reflexiones acerca de la normalización toponímica en la provincia de Huesca», *Alazet. Revista de Filología*, 13, p. 145-160.

- SELFA SASTRE, Moisés (2001): «Toponimia documental del valle medio del Ésera (Huesca), y VI: toponimia de los municipios de Campo y del Valle de Bardaxín», *Alazet. Revista de Filología*, 13, p. 113-125.
- VÁZQUEZ OBRADOR, Jesús (2002): «Aportaciones de las lenguas prerromanas a la conformación del aragonés», *Caplletra. Revista Internacional de Filologia*, 32, p. 35-51.
- RIZOS JIMÉNEZ, Carlos Ángel (2004): «De personas y lugares: toponimia de origen antroponímico en la Baja Ribagorza Occidental», *Revista Ripacurtia*, 2, p. 215-242.
- RIZOS JIMÉNEZ, Carlos Ángel (2005): «Toponimia de origen germánico en la Baja Ribagorza occidental», *Alazet. Revista de Filología*, 17, p. 195-214.
- SELFA SASTRE, Moisés (2003). *Toponimia del Valle Medio del Ésera (Huesca)*. Lleida: Pagès Editors / Universitat de Lleida.
- RIZOS JIMÉNEZ, Carlos Ángel (2006): «La antroponimia latina (¿romana?) en la Ribagorza a la luz de la toponimia», *Alazet. Revista de Filología*, 18, p. 159-170.
- RIZOS JIMÉNEZ, Carlos Ángel (2008): «Toponimia prerromana en la Baja Ribagorza occidental», *Alazet. Revista de Filología*, 20, p. 223-238.

3. Monografies locals en zona d'administració aragonesa

1. PORRAS PANADERO, Encarna / TERRADO PABLO, Javier (2001): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Santaliestra y San Quílez*. Lleida: Universitat de Lleida.
2. TERRADO PABLO, Javier (2001): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Arén*. Lleida: Universitat de Lleida.
3. SELFA SASTRE, Moisés (2001): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Campo*. Lleida: Universitat de Lleida.
4. RIZOS JIMÉNEZ, Carlos (2001): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de La Puebla de Castro*. Lleida: Universitat de Lleida.
5. BORDAS PALLÁS, Ana (2002): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Montanuy*. Lleida: Ed. Milenio.
6. MARTÍN DE LAS PUEBLAS RODRÍGUEZ, Jesús / HIDALGO ARELLANO, María Asunción (2002): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Castejón de Sos*. Lleida: Ed. Milenio.
7. VÁZQUEZ OBRADOR, Jesús / ENSEÑAT BRUN, Amàlia / TARRAGÓ GARRÓS, Judit (2002): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Lascuarre*. Lleida: Ed. Milenio.
8. FRANCINO PINASA, Glòria (2002): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Sopeira*. Lleida: Ed. Milenio.
9. SELFA SASTRE, Moisés (2002): *Toponimia de Ribagorza. Municipio del Valle de Bardaxín*. Lleida: Ed. Milenio.
10. RIZOS JIMÉNEZ, Carlos (2002): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Secastilla*. Lleida: Ed. Milenio.
11. MARTÍN DE LAS PUEBLAS RODRÍGUEZ, Jesús / HIDALGO ARELLANO, María Asunción (2003): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Chía*. Lleida: Ed. Milenio.
12. SELFA SASTRE, Moisés (2003): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Valle de Lierp*. Lleida: Ed. Milenio.
13. VÁZQUEZ OBRADOR, Jesús (2003): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Capella*. Lleida: Ed. Milenio.

14. MARTÍN DE LAS PUEBLAS RODRÍGUEZ, Jesús / HIDALGO ARELLANO, María Asunción (2003): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Sahún*. Lleida: Ed. Milenio.
15. PORRAS PANADERO, Encarna / TERRADO PABLO, Javier / VÁZQUEZ OBRADOR, Jesús (2003): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Perarrúa*. Lleida: Ed. Milenio.
16. VÁZQUEZ OBRADOR, Jesús (2003): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Estadilla*. Lleida: Ed. Milenio.
17. MARTÍN DE LAS PUEBLAS RODRÍGUEZ, Jesús / HIDALGO ARELLANO, María Asunción (2003): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Villanova*. Lleida: Ed. Milenio.
18. SELFA SASTRE, Moisés (2004): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Seira*. Lleida: Ed. Milenio.
19. RIZOS JIMÉNEZ, Carlos Ángel (2004): *Municipio de Graus. Zona de Jusseu, Aguilaniu y Torres del Obispo*. Lleida: Ed. Milenio.
20. MARTÍN DE LAS PUEBLAS RODRÍGUEZ, Jesús / HIDALGO ARELLANO, María Asunción (2004): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Sesué*. Lleida: Ed. Milenio.
21. TERRADO PABLO, Javier / ROURERA JOVELLAR, María Cristina (2005): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Monesma y Cajigar (Monesma i Quixigar)*. Lleida: Ed. Milenio.
22. VÁZQUEZ OBRADOR, Jesús (2005): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Veracruz*. Lleida: Ed. Milenio.
23. SELFA SASTRE, Moisés (2005): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Foradada de Toscar*. Lleida: Ed. Milenio.
24. RIZOS JIMÉNEZ, Carlos Ángel (2006): *Toponimia de Ribagorza. Toponimia de Graus, II. Zonas de Barasona, Graus y Panillo*. Lleida: Ed. Milenio.
25. MARTÍN DE LAS PUEBLAS RODRÍGUEZ, Jesús. / HIDALGO ARELLANO, María Asunción (2006): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Benasque*. Lleida: Ed. Milenio.
26. TERRADO PABLO, Javier (2007): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Puente de Montañana*. Lleida: Ed. Milenio.
27. RIZOS JIMÉNEZ, Carlos Ángel (2007): *Toponimia de Ribagorza. Toponimia de Graus, III. Zona de Fantova*. Lleida: Ed. Milenio.
28. MARTÍN DE LAS PUEBLAS RODRÍGUEZ, Jesús / HIDALGO ARELLANO, María Asunción (2008): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Bisaurri*. Lleida: Ed. Milenio.
29. TERRADO PABLO, Javier (2008): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Viacamp y Lliterà*. Lleida: Ed. Milenio.
30. RIZOS JIMÉNEZ, Carlos Ángel / SELFA SASTRE, Moisés (2009): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Benavarri (Benabarre)*. Lleida: Ed. Milenio.
31. VÁZQUEZ OBRADOR, Jesús (2010): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Torre la Ribera*. Lleida: Ed. Milenio.
32. FRANCINO, Glòria / FEIXA PÁMPOLS, Carles (2011): *Toponimia de Ribagorza. Municipio de Bonansa*. Lleida: Ed. Milenio.

4. Monografies locals en zona d'administració catalana

1. TERRADO PABLO, Xavier (2002): *Els noms de lloc de la Vall de Boí*. Lleida: Pagès Editors.

2. FRANCINO PINASA, Glòria (2005): *Els noms de lloc del Pont de Suert*. Lleida: Pagès Editors.
3. FEIXA, Carme / NORAY, Rosa / PIQUÉ, Joan Ramon / TERRADO, Xavier (2005): *Els noms de lloc de Vilaller*. Lleida: Pagès Editors.

Totes aquestes monografies locals tenen una estructura similar: una introducció que posa marc geogràfic, històric i lingüístic al municipi, una relació dels noms de casa i un estudi dels noms de lloc, ordenats alfabèticament. Cada nom es presenta amb una grafia que vol reflectir de manera clara la pronunciació actual, la localització en coordenades UTM i l'estudi lingüístic, amb indicació de l'etimologia, de l'etiologia i la motivació del nom i un comentari del trets lingüístics rellevants. El llibre es tanca sempre amb un apèndix cartogràfic i, en els números publicats a partir de l'any 2005, amb un breu reportatge fotogràfic.

CONCLUSIÓ

Un projecte es construeix amb l'esforç coordinat dels seus investigadors, que en aquest cas han estat gairebé una vintena. En el nostre cas ha estat fonamental també la col·laboració dels informadors, el nombre dels quals l'hem de comptar ja per centenars. I moltes institucions han hagut de participar-hi: universitats, arxius, instituts de recerca, ajuntaments, diputacions, governs, editorials. Hem de posar de manifest una evidència: darrere totes i cadascuna d'aquestes instàncies hi ha persones, i a totes elles els manifestem aquí la nostra gratitud. I hem de reconèixer una altra evidència: la investigació no està tancada, perquè encara manca comprovar moltes dades, tornar sobre els materials no aprofitats i publicar els llibres corresponents a quatre municipis. Un d'aquests és el que s'aplega entorn del cor geogràfic i històric de la Ribagorça: Roda d'Isàvena. S'hi inclou el llogaret de Sant Esteve del Mall, objecte de la monografia 33 de la zona aragonesa, que serà publicada amb el suport del Govern d'Aragó i d'Editorial Milenio. Confiam de poder cloure feliçment el nostre projecte en els propers anys.